

УДК 316.42

DOI: 10.37203/kibit.2023.49.12

Олена ЯКОВЛЕВА,

докторка філософських наук, професорка

ORCID ID: 0000-0003-4056-2772

rector@kibit.edu.ua

Київський інститут бізнесу та технологій

Віктор ЩЕРБИНА,

доктор соціологічних наук, професор

ORCID ID: 0000-0003-3399-8535

sherbyna.v@kibit.edu.ua

Київський інститут бізнесу та технологій

м. Київ, Україна

АГЕНТИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН: СОЦІОЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЯ

У статті проаналізовано соціологічну типологію агентів соціальних змін. Увагу зосереджено на чинниках трансформації суспільства крізь призму антиномії «війна – мир», зокрема, йдеться про наслідки переходу від воєнного стану до мирного життя, пов'язані зі змінами ціннісних орієнтирів (інклюзія, толерантність, заохочення, інтеграція), міжгалузеву взаємодію в умовах нестабільності й актуалізованої суб'єктивності. У дослідженні акцентовано чільну роль саме гуманітарної царини в модифікації соціуму, яку варто починати вже зараз, виокремлено напрямки поступу українського суспільства, зважаючи на виклики сьогодення і подальші перспективи євроінтеграції; з'ясовано основні типи агентів соціальних змін (ідеї, революції, особистості, рухи), що виконують відмінні функції та по-різному впливають на становлення і розвиток повоєнного буття.

Ключові слова: соціум, агенти соціальних змін, ідеї, особистості, соціальні рухи, революції.

Olena YAKOVLEVA,

DSc (Philos.), Professor

ORCID ID: 0000-0003-4056-2772

rector@kibit.edu.ua

Kyiv Institute of Business and Technology

Viktor SCHERBYNA,
DSc (Sociol.), Professor
ORCID ID: 0000-0003-3399-8535
sherbyna.v@kibit.edu.ua
Kyiv Institute of Business and Technology
Kyiv, Ukraine

AGENTS OF SOCIAL CHANGE: SOCIOLOGICAL TYPOLOGY

The article analyzes the sociological typology of agents of social change. Attention is focused on the factors of the transformation of society in the antinomy «war – peace», in particular, it is about the consequences of the transition from a state of war to a peaceful life, associated with changes in value orientations, inter-sectoral interaction in conditions of instability and actualized subjectivity. The study found out the main types of leading agents of the modification of society, which have different effects on the formation and development of post-war life.

The humanitarian sphere plays a decisive role in the creation of a system that will become the basis of further institutional development of the country. Therefore, it is necessary to form in public consciousness a new value-normative axis based on the principles of inclusion, tolerance, encouragement and involvement, integration of society, which recognizes the multiplicity of interests, pluralism and postulates the priority of reconciliation. For the practical implementation of the idea, there is a growing demand for effective agents of social change.

The turn from the problem of subjectivity to the problem of agency, from the study of social actions to the study of social practices is a general trend of modern world sociology, particularly in Ukraine. In unstable societies characterized by unstable institutionalality, a decisive role is played by motivated subjects of social action, who consider the social world as a space for transformations and a field for the realization of social creativity. They transform the social conditions and forms of not only their own, but also social existence with their practical activity. The actions of change agents are relatively free from the dictates of the social structure and dynamics of the social context of which they are a part, and given their innovative nature, they can simultaneously be a factor in social transformations.

It is now necessary to carefully study Ukrainian society regarding the formation of new agents of social change, necessary for building a sustainable, inclusive, internally integrated society, capable of solving the problems of post-war reconstruction of Ukraine as a modern European country.

Keywords: *society, agents of social change, ideas, personalities, social movements, revolutions.*

Вступ

Український соціум перебуває в умовах жорстокої збройної агресії. Чим довше війна триватиме, тим більше країна набуватиме інституційних рис воєнного суспільства. Гуманітарна сфера зараз будується навколо ціннісно-нормативної осі уявлень про необхідність розрізняти «своїх» і «ворогів», про легітимність насильства як необхідного інструмента соціальної взаємодії. Війна навчає людей новому, специфічному сприйняттю інших (відмінних / чужих) соціальних груп і осіб, зумовлюючи модифікацію чуттєвої сфери та прагматичного мислення щодо потрібного й допустимого в різних галузях суспільного життя і повсякденні. Раніше неприпустиме вважають допустимим чи навіть необхідним за війни, що цілком закономірно, бо інакше в історії не буває. Проте у повоєнний час розвиток побудованих на цьому соціальних практик стане проблемою подальшої суспільної інтеграції.

Методи та матеріали

Перехід до мирного життя потребує вироблення інших соціальних рис, відповідних миру в яскравому і великому, внутрішньо диференційованому за багатьма ознаками соціумі. Саме гуманітарна сфера тут відіграватиме визначальну роль, оскільки необхідно створити устрій, що стане основою подальшого інституційного розвитку країни. Тож варто сформувати у суспільній свідомості нову ціннісно-нормативну вісь за принципами інклюзії, толерування, заохочення і залучення, інтеграції суспільства, котре визнає множинність інтересів та плюралізм, постулює пріоритет примирення. Для практичного втілення задуму зростає запит на ефективних агентів соціальних змін.

Без усвідомлення такого історичного завдання українство ризикує програти мир, вигравши війну. Тому соціологи вже підкреслюють, що війна породжує небезпеки майбутньої інтеграції українського суспільства, оскільки незалежно від наших уявлень та бажань виникає низка проблем. Зокрема, у статті відомого американського соціолога Джефрі Александера висвітлено питання переходу від війни до миру в аспект культуротворчої діяльності: «Якими є умови цивільної єдності та невоєнного конфлікту всередині національних держав? Для початку можна було б концептуалізувати мир як просто відсутність насильства. Тоді здійснення переходу до миру означатиме відмову від фізичної сили як легітимного засобу поводження щодо соціальних та культурних конфліктів (вираження їх, посередництва в них та їх розв'язання) і, в ширшому сенсі, щодо боротьби за владу. Таке мінімалістське визначення миру передбачає цивільне регулювання конфліктів, скажімо, заміну примусу переконанням. Необхідно визнавати доброту своїх опонентів, хоч би як їхні матеріальні та ідеальні інтереси ввижалися з погляду наших. Їхню мотивацію необхідно вважати щирою, а їхнє ставлення чесним. Коли ми таким чином поважаємо їхнє право мати права (Arendt, 1951), погрози опонентам фізичною силою стають чимось поза межам. Насилля означає заперечення інших через визначення опонентів як речі, які можна змінити лише знищуючи. Для того, щоб у суспільстві запанував

мир, єдиним легітимним способом зміни чужих думок має стати переконання; на зміну озброєнню має прийти обґрунтування. Таке мінімалістське визначення миру є емпіричним підґрунтям існування громадянського суспільства. Проте твердження, що мир є відсутністю насильства, не рівнозначне твердженню, що мир цим обмежується. Мир є значно більшим за просто відсутність нелегітимного насильства. Для того, щоб навчитися мови цивільної єдності після буремних періодів соціального протистояння та поляризації, потрібно значно більше, ніж суто участь у мовних актах. Необхідні глибоко емоційні та вкрай символічні соціальні заходи примирення. Лише через такі культурні заходи досвід колективної травми стає нагодою для побудови такої колективної ідентичності, в якій антипатія поступається місцем взаємоідентифікації. Тільки з побудовою нової структури почуттів уможлиблюється конституювання більш космополітичної цивільної єдності» (Александр, 2023).

Результати

Отже, саме так варто аналізувати проблеми повоєнного відновлення і ревіталізації України як єдиного соціального простору, побудованого за європейським принципом «єдність у багатоманітності». Тому наразі доречно з'ясувати риси агентів соціальних змін, здатних виконати це непросте завдання.

Подекуди лунає думка, що повоєнний час матиме ті самі ознаки суспільної консолідації, як і воєнний. Хоча із цим погоджується більшість, але подібне твердження суперечить логіці історичного розвитку, що засвідчує досвід народів, які переходили від стану війни до миру. Для консолідації політичної нації доведеться «перекувати мечі на орала», передусім гуманітарні, спираючись на наукове знання про те, які агенти суспільних змін існують у нашому соціумі та якими вони можуть бути. Дотепер цілісного уявлення немає, проте соціологічна думка пропонує відповідні засоби та концептуальні підходи.

Поворот від проблематики суб'єктності до проблематики агентності, від аналізу соціальних дій до дослідження соціальних практик є загальним трендом сучасної світової соціології, зокрема й в Україні. У нестабільних суспільствах, яким властива нестійка інституційність, вирішальну роль відіграють вмотивовані суб'єкти соціальних дій, що розглядають соціальний світ як простір для перетворень і поле для реалізації суспільної творчості. Саме вони в певних обставинах своєю практичною діяльністю перетворюють соціальні умови та форми не тільки власного, а й суспільного буття. Дії агентів змін відносно вільні від диктату соціальної структури і динаміки соціального контексту, складниками якого є, та, зважаючи на новаторський характер, можуть одночасно бути фактором суспільних перетворень.

У новітній монографії Інституту соціології НАН України «Агенти соціальних змін в суспільстві нестійкої інституційності: особистості, ідеї, соціальні рухи» вказано, що теоретичною платформою для розгляду типів агентів змін доцільно обрати книгу Пйотра Штомпки «Соціологія соціальних змін» (Sztompka, 1993). Дослідник презентував масштабну роботу з опрацювання всіх теоретичних поглядів на соціальні зміни. Навряд можна стверджувати про

комплексну синтетичну модель, адже макрорівень все-таки видається менш вагомим, ніж рівень окремих агентів, однак значення ретельного опрацювання справді заслуговує на увагу.

Польський соціолог виокремлює такі типи агентів соціальних змін:

- масштабні соціальні ідеї;
- харизматичні лідери;
- соціальні рухи;
- революційні події.

Варто ретельно проаналізувати кожний тип, аби виявити їх доцільність і відповідність українським реаліям.

ІДЕЯ. Одну з найбільш значущих ролей в соціальних змінах відіграють вірування, цінності, мотивації, надії, стосунки / відносини – суб'єктивно-особистісні переживання окремого індивіда. Якщо за раннього індустріального суспільства домінувала проблема соціального порядку (як індивіди могли би підкорятися впливу соціуму заради збереження стабільності), то на початку ХХ ст. з'явився інший ракурс розгляду суспільної взаємодії – парадигма «розуміючої соціології»: для пояснення соціальної взаємодії необхідно виявити спосіб розуміння, який притаманний людям як агентам соціальної взаємодії. Бурхливі та якісні зміни підкреслюють важливість суб'єктивного виміру, який постає обов'язковим складником соціальної картини світу, насамперед під час її соціологічної інтерпретації.

Повоєнна інтеграція України на засадах ринкового суспільства потребуватиме розвитку ідей індивідуалізму, впевненості в собі, вміння протистояти конкуренції. Не споживання, а нагромадження капіталу, не використання прибутку, а інвестиції в розвиток – єдина раціональна стратегія-гарантія успіху в умовах конкуренції на ринках підприємництва, коли система починає діяти самостійно, без будь-яких зовнішніх впливів.

ОСОБИСТІСТЬ. Поряд з ідеями агентами соціальних змін є особистості, які презентують певні типи:

- звичайні люди у повсякденній діяльності (працюють, відпочивають, їдять, сплять, подорожують, гуляють, розмовляють, пишуть, сміються і сваряться тощо);
- виняткові люди, які завдяки особливим якостям (хисту, знанням, компетенціям, талантам, майстерності, силі, хитрості й навіть «харизмі») діють заради чи в інтересах інших або маніпулюють ними та пригнічують їх (лідери, пророки, ідеологи, державні діячі, диктатори, тирані та ін.);
- люди, які займають позиції, що забезпечують особливі повноваження у соціальній системі за наявності чи відсутності виняткових особистих якостей, виконують певні системні дії, детермінуючи життя / долю інших (правителі, поліцейські, законодавці, менеджери, адміністратори та ін.).

Звісно, внесок звичайної людини не може бути значним, але спільні дії громади здатні надати потужний імпульс соціальним змінам. Натомість видатні особи значно впливають на хід історії.

СОЦІАЛЬНІ РУХИ. Це, мабуть, найбільш потужні агенти, що викликають соціальні зміни. Вони є водночас продуктом і виробником соціальних процесів, можуть розглядатись кінцевою причиною, умовою, необхідною та достатньою для їх здійснення, чи симптомом, який розкривається-розвивається за своїми законами (наприклад, супровід прогресу модернізації, урбанізації несподіваними економічними кризами).

Класики соціологічної теорії виокремили низку «тем», які обумовлюють роль і значення соціальних рухів.

1. «Тема Дюркгейма»: фізичне об'єднання великих мас в обмеженому районі за індустріалізації та урбанізації зумовлює високу «моральну щільність» населення. Проблемою стає ізоляція індивідів у деперсоніфікованому суспільстві («самотність у натовпі»).

2. «Тема Маркса»: безпрецедентний ріст соціальної нерівності через пригнічення, експлуатацію та несправедливість консолідує людей і виступає основою соціальних рухів.

3. «Тема Вебера»: демократичні перетворення політичної системи уможливають колективні дії величезної кількості людей.

4. «Тема Сен-Симона і Конта»: завоювання, контроль, панування над реальністю та маніпуляція нею – спочатку природою, згодом суспільством.

Сучасний соціум переживає культурний та освітній підйом, зростання якого, супроводжуючи поширення капіталізму і демократії, збільшує резерв потенційних учасників соціальних рухів. Домінантою теперішнього суспільства, що сприяє формуванню соціальних рухів, є виникнення та поширення засобів масової інформації. Отже, соціальні рухи постають найважливішими компонентами суспільних змін.

Піком соціальних змін є *РЕВОЛЮЦІЇ*, які вирізняються чотирма ознаками:

- фундаментальні, всеосяжні та багатовимірні зміни трансформують саму основу соціального порядку, всі рівні та галузі суспільства: економіку, політику, культуру, соціальну організацію, повсякденне життя індивідів;
- участь великих мас людей, які мобілізуються і діють всередині революційного руху;
- швидкі зміни подібні до несподіваних вибухів у повільному потоці історичного процесу;
- насильство і примус як обов'язкові складники.

Останню ознаку можна спростувати історичними прикладами принципово ненасильницьких, однак ефективних і далекосяжних «революційних» феноменів (наприклад, гандизм в Індії або соціальні рухи в Східній та Центральній Європі – «мирна революція» польської «Солідарності», «оксамитова революція» в Чехословаччині).

У суспільній свідомості, вказує П. Штомпка, революції викликають два питання без відповідей, а саме:

1. Чому революції не закінчуються тим, про що мріяли революціонери, навпаки, часто провокують більшу нерівність, експлуатацію, несправедливість, придушення і гноблення?

2. Чому розум під час революцій поступається тиску, силі, безглуздому знищенню, що підтримують і реалізують агресивні й ірраціональні, терористично налаштовані натовпи?

Зараз люди не мріють про революції, а бояться їх, помилково ототожнюючи з іншими колективними діями – державним переворотом, бунтом, путчем, громадянською війною, заворушенням. Насправді колективна поведінка і колективні дії набувають різних форм. Зазначені прояви можуть у конкретних історичних ситуаціях супроводжувати революції, передувати їм або слідувати за ними, але вони не є революціями.

Висновок

Зважаючи на виклики сьогодення, потрібно детально та прискіпливо студіювати навколишній світ загалом і українство в сучасних реаліях зокрема. Недаремно відомий іспанський філософ, соціолог і публіцист Ортега-і-Гассет у бурхливих трансформаціях ХХ ст. підкреслював, що віра у гарантоване безсмертя народу постає ілюзією, бо історія – жорстока арена незалежних рас. Тож потрібно не жити як заманеться, натомість зробити життя свою професією, постійно вдосконалюватись, усвідомлено і серйозно працювати. Сучасне покоління має мислити стратегічно, переймаючись майбутнім своєї нації (Ортега-і-Гассет, 1994).

Отже, необхідно вже зараз ретельно досліджувати українське суспільство щодо формування нових агентів соціальних змін, потрібних для побудови стійкого, інклюзивного, внутрішньо інтегрованого соціуму, здатного вирішувати проблеми повоєнної відбудови України як сучасної європейської країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності (2022). Інститут соціології НАН України.
2. Александер, Дж.Ч. (2023). Цивільна сфера та перехід до миру: культурна травма та цивільне відновлення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 3. 20–30.
3. Загрози людському потенціалу України: соціальні аспекти (2018). Інститут соціології НАН України.
4. Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів (2010). Бізнесполіграф.
5. Ортега-і-Гассет, Х. (1994). Вибрані твори. Основи.
6. Смыслова морфология социума (2012). Інститут соціології НАН України.
7. Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціально-психологічний аналіз (2019). Інститут соціології НАН України.

8. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір (2017). Інститут соціології НАН України.
9. Стилї життя: панорама змін (2008). Інститут соціології НАН України.
10. Українське суспільство в умовах війни 2022 (2022). Інститут соціології НАН України.
11. Sztompka, P. (1993). *The Sociology of Social Change*. Wiley-Blackwell.
12. Sztompka, P. (2000). *Trust: A Sociological Theory* (Cambridge Cultural Social Studies). Cambridge University Press.

REFERENCES

1. *Agenty socialnykh zmin u suspilstvi nestiikoi instytuciinosti* (2022). Instytut sociolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
2. Aleksander, Dzh.Ch. (2023). *Cyvilna sfera ta perekhid do myru: kulturna travma ta cyvilne vidnovlennia. Sociologia: teoriia, metody, marketynh.* 3. 20–30. [in Ukrainian]
3. *Kryza v Ukraini: zony urazhennia. Pohliad sociolohiv* (2010). Biznespolihraf. [in Ukrainian]
4. Orteha-i-Haset, Kh. (1994). *Vybrani tvory. Osnovy.* [in Ukrainian]
5. *Smyslova morfolohiia sociumu* (2012). Instytut sociolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
6. *Socialna napruzhnist u kryzovomu sociumi: socialno-psykholohichniy analiz* (2019). Instytut sociolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
7. *Stan suchasnoho ukrainskoho suspilstva: cyvilizaciinyi vymir* (2017). Instytut sociolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
8. Sztompka, P. (1993). *The Sociology of Social Change*. Wiley-Blackwell.
9. Sztompka, P. (2000). *Trust: A Sociological Theory* (Cambridge Cultural Social Studies). Cambridge University Press.
10. *Styli zhyttia: panorama zmin* (2008). Instytut sociolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
11. *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny 2022* (2022). Instytut sociolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
12. *Zagrozy liudskomu potencialu Ukrainy: socialni aspekty* (2018). Instytut sociolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian]

Отримано редакцією / Received: 02.06.23

Прорецензовано / Revised: 21.06.23

Схвалено до друку / Accepted: 25.06.23